

RELIGIE, SAMENLEVING EN POLITIEKE FILOSOFIE

Patrick Loobuyck¹

Religie en godsgeloof, wie dacht dat deze onderwerpen van het intellectuele forum zouden verdwijnen na jaren van ‘verlichting’, ‘secularisering’ en ‘deconstructie’ die heeft het duidelijk verkeerd begrepen. De dood van God, zoals Nietzsche het de dolle mens in 1885 al laat verkondigen, heeft zich nog steeds niet helemaal voltrokken, alle inspanningen van Feuerbach, Marx, Freud, Sartre en vele anderen na hen, ten spijt. Nietzsche was er zich van bewust dat hij veel te vroeg kwam met zijn ingrijpende boodschap, dat de mensen er nog niet klaar voor waren: ‘Dit ongelooflijke gebeuren is nog onderweg, het maakt een omweg – het is nog niet tot de oren van de mensen doorgedrongen’.

Of de dood van God in al haar culturele, politieke, morele en religieuze consequenties ooit een algemeen erkend en doorleefd ‘feit’ zal zijn, is nog maar de vraag. We moeten nu alvast constateren dat onze ‘moderne samenleving’ voornamelijk worstelt met de aanwezigheid van religie(s), godsdienst(en) en gelovigen van allerlei slag. Er is in dit verband zelfs sprake van een filosofische en sociaal-politieke ‘urgentie’ om het thema van de religie (opnieuw) ter sprake te brengen en het onderwerp (ook als geseculariseerde politiek filosoof) niet al te snel onder de mat te vegen. Het gevaar bestaat immers dat we in een geseculariseerde samenleving als de onze nog onvoldoende begrijpen op welke manier ons denken over onszelf en onze samenleving in religieuze denkkaders is geworteld. Bovendien wordt het steeds meer problematisch voor een geseculariseerde, verlichte samenleving om te begrijpen wat het nog betekent om gelovig te zijn. Religie wordt immers op basis van een eenzijdige interpretatie van verlichting en moderniteit naar het private (keuze)domein verbannen. Onder het mom van het principe van scheiding tussen kerk en staat en de neutraliteit van de overheid wordt de publieke manifestatie van religie wel eens geproblematiseerd, terwijl voor veel gelovigen het beleven van religie helemaal geen private aangelegenheid is.

Zeker in het licht van de realiteit van onze multiculturele samenleving zijn deze kwesties van bijzonder belang. In een wijdverspreid discours dat zowel door extreem-rechts als door humanistische verlichtingsadepten (sommigen spreken zelfs van verlichtingsfundamentalisten) gebruikt wordt, is religie nogal eens de kop van jut, meer in het bijzonder de islam. De verschillende terreuraanslagen en de moord op Theo van Gogh in Nederland zijn hier niet vreemd aan. Ondanks het feit dat religie in onze samenleving tot enkele decennia geleden duidelijk een centrale en positieve rol kreeg toebedeeld, wordt ze nu steeds meer een steen des aanstoets. Gelovigen worden gestigmatiseerd, worden ‘achterlijk’ genoemd en zouden zich schuldig maken aan irrationeel gedrag. Religie zou verdeeldheid creëren, de integratie van minderheden in de weg staan, de democratische beginselen onder druk zetten en indruisen tegen de mensenrechten. Wie

¹ Patrick Loobuyck is deeltijds docent aan het Centrum Pieter Gillis van de Universiteit Antwerpen en deeltijds doctor-assistent aan de vakgroep wijsbegeerte en moraalwetenschappen van de Universiteit Gent.

nog gelooft, moet dat op een verlichte manier doen en mag in de publieke ruimte vooral niets van dat geloof laten blijken. Geloof is een privé-zaak waar je niet mee uitpakt. Dit themanummer bevat vijf bijdragen die vanuit een politiek filosofische invalshoek de verhouding tussen religie, samenleving en politiek bestuderen. Uit de verschillende bijdragen blijkt dat de politieke filosofie nog lang niet klaar is met het thema religie. De liberale en democratische politieke theorie heeft zich pas ten volle kunnen ontwikkelen nadat God als ankerpunt voor de macht en als transcendente legitimering voor het staatsgezag aan de kant was gezet. De vraag blijft echter hoe en in welke mate dergelijke theorie plaats kan maken voor mensen die wel nog geloven en belang hechten aan hun religieuze opvattingen – ook als het over politiek engagement en politieke keuzes gaat. Het is ondertussen wel duidelijk dat een neutrale liberale en democratische rechtstaat, niet hetzelfde is als een ‘secularistische’ staat, een staat die een seculiere levenshouding zou promoten en godsdiensten zou willen uitbannen. Zowel filosofisch als historisch gezien kunnen we vaststellen dat de neutraliteit van de staat en de scheiding tussen kerk en staat principes zijn die juist recht willen doen aan pluralisme en godsdienstvrijheid, en religieuze (minderheids)groepen precies een plaats in de samenleving willen geven. De democratie en haar theorievorming blijft echter worstelen met het fenomeen godsdienst. We sommen hier slechts enkele vragen op waarover de discussie nog steeds gaande is, zowel in media als op juridische of filosofische fora. Hoever reikt de godsdienstvrijheid, waar men zo fel om gestreden heeft, als het gaat om religieus geïnspireerde politieke en morele standpunten die tegen de liberale *common sense* ingaan? Zijn democratie en religies met duidelijke waarheidsclaims op de één of andere manier met elkaar te verenigen? Kunnen religieuze argumenten en standpunten een legitieme plaats krijgen in het democratische besluitvormingsproces? Zijn alle vormen van religie en godsgeloof over eenzelfde kam te scheren als het gaat over de inpassing in een liberaal democratisch systeem? In welke mate is het seculiere, naturalistische mens- en wereldbeeld niet evenzeer een particuliere levensbeschouwing die op het politieke forum, net als de religieuze levensbeschouwingen, zich geen universele pretenties moet aanmeten? Hoe kan een overheid pretenderen zich even neutraal op te stellen ten aanzien van religieuze als seculiere groepen en standpunten? Hoe kan een moraal die religieuze wortels heeft zich verhouden ten aanzien van de publieke moraal die daar op bepaalde momenten duidelijk tegen in druist?

De bijdrage van **Stefan Rummens** behandelt de visie die Habermas de laatste jaren heeft ontwikkeld inzake religie en deliberatieve democratie. Habermas heeft vrij recent de term postseculiere samenleving gelanceerd en het concept heeft wel wat weerklank gekregen. Volgens Habermas vraagt de democratie zowel van religieuze als van niet-religieuze levensbeschouwingen een gelijke inspanning indien ze zich in het politieke besluitvormingsproces willen laten horen en gelden. Rummens vraagt zich echter af of deze inspanning wel zo symmetrisch is als Habermas het graag voorstelt. Is en blijft de liberale rechtstaat geen gemakkelijker kader voor de seculiere *comprehensive doctrines* dan voor (bepaalde) religieuze discours. Het lijkt er volgens de auteur sterk op dat we volgende conclusie moeilijk kunnen vermijden: in weerwil van het betoog van Habermas wordt van de religieuze burger wel degelijk nog een grotere inspanning gevraagd om aan het deliberatieve besluitvormingsproces deel te nemen dan van de seculiere burger.

Met zijn discussie over de postseculiere samenleving levert Habermas een eigen bijdrage aan het politiek filosofische debat over de publieke rede. Dit onderwerp is voornamelijk door John Rawls geijkt en op de politiek filosofische agenda gezet maar onderzocht hebben tal van filosofen hierover geschreven. **Patrick Loobuyck** geeft een overzicht van de verschillende standpunten ter zake. Om een gestructureerd overzicht te krijgen, wordt het politiek filosofische landschap onderverdeeld in drie posities: exclusionisme, zwak inclusionisme en sterk inclusionisme. Vervolgens wordt geargumentteerd dat er vanuit het deliberatief democratische perspectief veel te zeggen valt om, onder bepaalde voorwaarden, een sterk inclusieve visie te verdedigen. Levensbeschouwelijke standpunten en argumenten hoeven niet op voorhand en noodzakelijk van de publieke rede uitgesloten te worden (versus exclusieve visie). Ze kunnen niet alleen strategisch of instrumenteel worden ingezet (versus zwak inclusieve visie), maar kunnen ook een eigen legitieme bijdrage leveren aan het debat, al kunnen die overtuigingen niet meteen in seculiere of neutrale taal omgezet worden.

Ook de bijdrage van **Olga Crapels** houdt verband met de publieke rede en gaat meer bepaald in op de manier waarop de *Christian Right* activisten in de VS zich in de publieke en politieke debatten mengen. Er wordt opgemerkt dat er verschillende retorische strategieën worden gebruikt zodat hun discours aanvaardbaar lijken. Crapels vraagt zich echter af of het hier niet gaat om wolven in schaapsvacht. Worden liberale concepten (rechten bijvoorbeeld) en de wetenschap niet strategisch misbruikt om een eigen doel te verwezenlijken die niets meer met democratie te maken heeft? Op die manier kan de democratie het gevaar lopen zichzelf van binnenuit te ondermijnen. De constitutionele democratie en de liberale rechtstaat zijn immers meer dan het recht op vrije meningsuiting. Ze staan ook voor de bescherming van grondrechten en hier wringt het schoentje voorzover bepaalde groepen gelovigen deze grondrechten tussen haakjes zouden willen zetten. Er is in dat opzicht waakzaamheid nodig om te voorkomen dat conservatieve gelovigen direct of indirect de democratische tolerantie misbruiken.

Het artikel van **Anke Schuster** behandelt een thema dat daar nauw bij aansluit: op welke manier en in welke omstandigheden kan er in een democratie plaats zijn voor orthodox religieuze politieke partijen? Het is alvast opvallend dat dit thema in de politiek filosofische literatuur weinig aandacht heeft gekregen. De genoemde vraagstelling wordt concreet gemaakt door te focussen op de situatie in Nederland, waar de Christen Unie (CU) sinds 2007 deel uitmaakt van de coalitie en de Staatskundig Gereformeerde Partij (SGP) sinds lange tijd deel uitmaakt van de Tweede Kamer. Met name de SGP is erg uitdagend voor de liberale democratietheorie: ze beoogt immers een theocratische politiek te bewerkstelligen en voert een discriminerend beleid ten aanzien van vrouwen. Er wordt geargumentteerd dat orthodox religieuze partijen als CU en SGP niet in belangrijke mate verschillen van andere partijen en er daarom geen sterke redenen zijn om ze te verbieden of uit te sluiten, tenminste niet onder de omstandigheden waarin een brede liberale 'mainstream' verzekerd is. In het besluit wordt ook teruggegrepen naar het pragmatische tolerantiebegrip zoals dat al in de middeleeuwen door de katholieke kerk werd gehanteerd. *Minus malum toleratur, ut maius tollatur*: wanneer het toelaten van iets dat ongewenst is minder schade zou toebrengen dan het verbieden ervan, moet voor de tolerantie of het gedogen gekozen worden.

Ook in de bijdrage van **Veit Bader** staat de vraag centraal of religies onverenigbaar zijn met de liberale democratie. Het artikel wil laten zien dat de relatie tussen religies en

democratie niet *in abstracto* gedacht moet worden, maar een open en contextafhankelijke relatie is. Zowel de aard van de religie als de context waarin het beleid zich bevindt, zijn bepalend om deze relatie op een adequate en vooral genuanceerde manier te denken. Bader laat vervolgens zien op welke manier orthodoxe religies kunnen leren om met tolerantie en democratie om te gaan. Het gaat hierbij niet alleen of op de eerste plaats om een theoretisch leren. Religies kunnen ook transformeren en zich de waarden van democratie en tolerantie toe-eigenen onder invloed van de liberale condities en instituties waarmee ze moeten omgaan. Bovendien wordt democratie in belangrijke mate geleerd doorheen de praktijk van de alledaagse interacties tussen mensen van wijd uiteenlopende religieuze overtuigingen en praktijken. Het christendom heeft op dat vlak al een weg afgelegd, maar velen twijfelen openlijk of de islam in dezelfde richting kan evolueren. Dit ‘secularistische wantrouwen’ ten aanzien van de islam is volgens Bader onterecht en miskent de invloed van de economische en politieke context waarbinnen de islam zich voornamelijk ontwikkeld heeft. Er is echter geen reden waarom men binnen de islamitische traditie niet op dezelfde manier zou kunnen leren als de christelijke denominaties uiteindelijk en pijnlijk geleerd hebben.

De verschillende bijdragen aan dit themanummer *religie, samenleving en politieke filosofie* thematiseren elk op hun manier een deel van de spanningsrelatie die blijft bestaan tussen religie en de liberale democratie. Doorheen het lezen van de teksten zal het opvallen dat de discussie zoals die nu veelal, voornamelijk in de media, wordt gevoerd veel nuances mist. In de politieke filosofie proberen heel wat auteurs die nuances terug te vinden. Volgend inzicht en engagement is hierbij belangrijk: we moeten als politiek filosofen niet zozeer ten strijde trekken *tegen* geloof en religie – een polariserende gedachte die in diverse kringen steeds meer terrein lijkt te winnen –, maar op de eerste plaats op zoek gaan naar een manier om het geloof opnieuw te begrijpen om van daaruit *met* gelovigen te kunnen omgaan binnen de context van de seculiere, democratische, multiculturele samenleving waarin we leven.